

**SÍNTESIS DE RECOMENDACIÓN EN LENGUA TRIQUI, VARIANTE DE SAN JUAN COPALA
“XNÁNJ NU' A”.**

RECOMENDACIÓN: 36/2022

“XE'REÉ GUNÄ'N NI'I YUVÍ MA'A TACAAN ITZÍI, CHUMAN', TAYUJ, YAKUEJ.”

A) Rasún'a.

Gujxeé ga o'kuj axro Q2 gaá kaán reé ve' takua suuj naco'rihan Macaá' re'ma tuvi yasuun nda'veé gama'ni yuvií, a guíí xnukaán che yavi rosario yoó bimií ta'ycóñá, rihan ñaá, gujxeé rihan tuvi yasuun takua suuj náj Defensoría, ré tixnaá ma'ni'i yuvií kara'j seño'u'a, néj náj guda'resuun yaj ni'tuvi ma'yasuun ganne gunura'ni'i tagure' gunä' ni'i yuvií ma'a Tacaan itzíi, Chuman', Tayuj, Yakuej, takua sunj Macaá' niahro'o niáh ni'i rasún'a:

Asno gujxeé seño' rihan ni'í yuvií ma'a Tacaan itzíi, Chuman' a guíí ycovatá che yavi akáá yaáj neé' yoó bimií ta'ycooj, o'xne'e yuvií goó ga'a rhuriah rá'ni'i yuvií, yú ro'o ya'á ne'e gavi' F1 ne'e, vanúj táni'ij se' ta'e do', guizi xnuvanuj yoó karachiíj, ni'í só'ro' rke scuhrhi ni'i nuú re' Tacaan itzíi, Chuman' ne'e ni'i tarhuu ta'e do', guizi xnuvanuj yoó ne'e nica'má ni'i kaán ríñaj ni'in tuvíi gunoó ni'a ma.

Chedá'a ro', ni'i yuvií má da' karhiyuve'ni'í ma ni'i takua'a enze' chuvií niín guirí' ni'í agaá stane'e gavi'i, ne'e goxhe' ganúu ya'a ni'i yuvií nta guisi' icouun cheé yavi guxheni'á, gu'n da'ya ni'í guíí da', ni'í yuvií niká' rhuriah gane'e ni'í gudá'a síáni'i yuvií ne'e kara'ni'rche ga'ne'e se'gache ni'í yuvi ne'e curhi' Tacaan Itzíi.

cheetse chuvií niín yuvií gavi'i, o'vij ciento ni'i takua'a yuvií (se'nacóó'o, ni'í xníí, snó'o do'o ne'e chana'a) gunä' ni'i takua'a ne'e ta' nica'a ni'i rasún'a sya'ni'i, che'e tacoó ni'i kaá ni'i Tacaá'ij ne'e Na'á; ni'i yuvií ma' Na'á ro'o rkui'í ni'í ma'ni'i yuvií guiyáza'ni'í véj re'tuña ni'i xnií ga'a né se'nashca'chi'í káá' na' COVID-19, véj da'a guiná' ni'i yuvií.

Ga'a si'i guíí vataj che yavi nacá'a yoó bimií ta'ycóñá, garho'o ni'i o'xne'e yuvi'i ni'ca'a visha'chíi chana'a se'e gunä' takua'a ka'a niha ni'i shña'a, ka'a ni'i tuvíi yasuun takua'suun naj Secretaría General Yakuej, Secretaria de Pueblos Indígenas y Afromexicano Yakuej, ne'e tanú'j ma'vej anet'señoún Yakuej, veda'j kaá ni'í yuvií ma'takuaj'sun ne'e ni'i tanú'j, ka'aj nií niya'j ni'í shña'a Tacaan itzíi, Chuman, ka'aj nií niya'j ni'í tse'cabe'j kaa'un ni'i yuvií shña'a, ne'e niya'j ni'i dava'nín vej.

Kaa'un ni'i yuvií ne'e, niya'j ni'i guda'j ni'í vej yaitu'j ni'i yuvií nica' rhuriah, nica'j ni'í guda'j rasún si'ya ni'í yuvi gunä' takuaj, re'da ro' nari'ij ni'i ma' o'chana'a F2 gavi' o'chana'vichi'i ma' Tacaan itzíi.

Chedá'a ro', ni'i yuvií gunä' takuaj, gura'ni'in naca'j ni'i shña'a, ka'aj nií ga yavi nacá'a yoó bimií ta'ycóñá, ka'a ni'i tuvíi yasuun takua'sun: Secretaría General y Secretaría de Seguridad Yakuej ne'e

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 2 -

tanú'j ma'vej anet'señún Yakuej, veda'j kaá ni'í yuvií ma'takuaj' suun ne'e ni'í tanú'j nacó'oj do'j, chana naca'a shña'a ga'shña che yavi nacá'a Tacaan itz'í; tza'ne'e, ni'í tuvií ma; yasuun takuaj suun Yakuej ro' neé guinaá ni'guda'guí ma' gunuj ni'í shña, chuví, chanú ne'e kaá ni'í shcaá'a che yavi.

Ga'tina'a ni'í tanú'j Tacaan itz'í, guis'í shnuví che yavi nacá'a bimí' ta'ycóñá, guxhe'e u'ni'í seyuva'a ga're ganú'j, ni'í yuvií nica' rhuriah, rhiuj u'ni'í ma'nií guda'j ni'í yuvií (ni'í xní, ta'rshuú'j ne'e yuvií nacoó'j) ne'e ó ni'aga' u'da guí, e'se guxhe' ni'í ga shnuví ne'e gane'e rah'ni' ndá ycoví che yavi nacá'a bimí' ta'ycóñá; guda'ni'í guí niha'ro' tavií ni'í ma'ví'j snoó'j kachií, ó, kane' u'ni'í o'ro kanéé ni'í cuibe'j F3 ne'F4, veda'j guiri'í vanuj ni'í yuvií aga' ra'chí.

Ga'garha'ni'í yuvií ma' Tacaan itz'í se'ñúnj ne'e guná' ni'í takuaj ni'í gachí' ni'í ma'ni'í tuvií yasuun takuaj suun Yakuej rcui'j, sa'neé né'e rcui'j má'ni tsóó, vedá'j tisnoaj'ni'í mexhe guiná'j ni'í tanú'j vanuj e'guii timeej ma'ni'í yuvií nacá' takuaj, sa'neé né'e vaj dí'j shña'a, sa'neé né'e ni'í tanú'j ta'j ne'e vaj dí'nj ga tiná'j ni'í ma; ni'í yuvií shña'a, vedaj tá'j o'tuvií yasuun takuaj suun ne'e ni'í yuvií nicá'j rhuriah ro' ta'j rihan'í ne'e tsetse'j rcuij ni'í ma'ni'í yuvií ra'j se'ñuun ne'e ve'daj guiri'j ni'í só'j se'ñuun'a.

Guda'j ni'í guí atsi' shnuví nda'ycoví' che yavi nacá'a bimí' ta'ycóñá, rke'o'vej ro'karhi'yuve' ni'í ma ví'shaxnuña yuvií chana', snó'o, ni'í xní, ta'rhu'j, sna'coó'j, ni'í chin'gaá, se'e ráh tá'vaj se'chan'í yuvií ma', tá'j va'rmedio ma', ñaá, na' má, cheda'j ne'e gachi'n nia'junj ni'í yuvií má ni'í tuvi maá yasuun takuaj suun rcuij ún ma'ni'í sa'ne'ta se'rcuij ma', atse'kaa, ni'í tanú'j tse time ma'ni yuvií, tsa'ne'e má Tacaá'í'j guiná'j ni'í, tá'j ni'ne ma'se' kaa'j niya'unj ni'í tsa'ne' tse'gatú'j ni'í Tacaan itz'í.

B) GONDA'J VE'J GAMA'J NI'Í YUVIÍ NE'TSE GA'SEÑUUN.

B.1. Nda'rej veé gama'j ni'í yuvií gache'ni'í do' ve'e gaña'a ni'í dó, ne'tse gunä'j ni'í shña'a ma.

Nda'vaj tá'j rihan'ni'í ña'aj ná'j Principios Rectores re'ma'takua' né'nda veé'j gamá'j ni'í yuvií Chumí' tse'gunä'j ni'í Shaña'ro' na'j Naciones Unidas, tá'j ne'e "Ná'na desplazados internos ro' merá'tá'j ne'e ni'í yuvií sta'o shnéé yuvií gunä' shña'a do', ti'naj takuaj stá'j né'yóó ré gangá 'ni daj'yaj ni'í etse chiví' ni'í guina'j ni'í rihan se'ñuun, ga' gu'señuun, kí'j gu' shña'a do' yaj ni'í yuvií ga rhuriah, ni'í resuun, yba'a, ré'j tá'j va'dí'j gaña'ni shña'a, tsa'ne' ne kaá'j ni'í ó'yoó'j má' tsa'ne ni'í yuvií ya'má resúun da'j.

Rihan ni'í yuvií má' Tacaan itz'í ga'icó'vataj che yavi nga'ña neé che yoó bimí' taícoo ro'o'xne'e yuvií nicá'j rhuriah kaá'j ni'í chuma'ná'j Tacaan itz'í Chuma' kaá'j ni'í rhiani'í rhá'guda'j yuvií ne'e gaví F1 ne'V1, V2 ne'V3 (vanú'j táni'ij se' ta'e do', guizi xnuvanuj yoó F1) kara'chí'j, ni'í, cheda'j cabé'j gata'j ni'í gunä'j

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 3 -

yba'a ni'i yuvií shña'a má rque'yóó' Macáa.

Nda'etse, va'j ni'i resuun señuun ya'j guñä' ni'i yuvií takuaj ní'í né'shña'a Tacaan itzii ne'e Kaáj ni'i ché'tacó vataj Kilometros nda Tacaá'íj, né'Na'á ni'i yuvií ma' Na'á ro'o rcui'í ní'í ma'ni'i yuvií raj'señuun, guiyáza'ni'í véj re'tuñä ni'i xnií, daétse chí'í káá' na' COVID-19 ró'ya né' tá'vaj ni'sn'í tuñä né' véj da'a guiná' ni'i yuvií.

Ve'daj tse'niha, ni'í rasuun, ya'j gunäj ni'í yuvií shña'a, cabé'gatáj ni'ne' señuun ra'a ní'í yuvií ma'Tacaan itzii atzi'í ycovatá che yavi akáá yaáj neé' atzi yco'vatáj she'j yavi angá ñáá'né yoó bimií ta'ycooj, ga'guxhe'señuun ya'j ní'í yuvií nicáj rhuriah, ne'e taj nihan ni'í tuvi yasuun takuaj suun ma'Yacuej, che'da ne' karáj ni'yuvií señuun shña'a ni'a.

Guda'j ní'í rasúun taj núj ná, riha'ña, niah ro' gabe'gatáj ni'ne, nií yuvií gunäj takuaj do shaña' kaáj ni'í o'ré gaña'ni'a ó'ni chuma' tayuj, óó're Yacuej ne'kaa ni'Macáa.

Che'guda'j ni rasúun taj núj náj, riha'ña, niah ro' rihan takuaj suun, yasuun nda'vej gamajni'í yuvií, atzi'í ycovatá che yavi akáá yaáj neé' yoó bimií ta'ycooj, guí ga guxhe'j ganú ya'ni'í se'yuváj ra'ni'í yuvií ma'Tacaan itzii, ni'í tuvií ma'yasuun takuaj suun ni'í tuvií tanúj, ni'í tuvií re'atne' señuun, ni'í tanúj nacój, guinee'ni' da'gun Tacaan itzii, che'da ni'í tuvií re'atne' señuun, gachí' ni'í má takuaj suun re atne ni'í akuj' ma'AR2, AR5 ne'SP1 goda'j ga'dí'in guma'ni'í yuvií ma'Tacaan itzii, gané tse nashcáá'n dó'señuun má.

Che' Tacaan itzii nihan ro', AR1, AR2, AR3, AR4 ne'AR5, ni'í tuvií ma'takuaj suun Yakuej noshcuun rcuij'ni má nií yuvií maá shña'a, atzi guno'j ní'í guxhe'j señuun riha chuman, noshcuun na'noj ni'daquia'ni'ganej tse gunäj ni'í yuvií shña'a, tsa'ne' tá'vaj aó'rasuun va'daj náj rihan ña'j cheé resuun nda'kuj axro ni'í yuvií ga'né me'moa resuun ga're gunura'ma'a ró' tá'va ná riaha ñaj nihan má.

Atse gachí' ni tuvi yasuun takuaj suun niha, má nií tuvi yasuun Yakuej na'no ni tag'quiani'í ga'ne'se ga díj chuma na'Tacaan itzii, ne'guia'suun ní'í tuvi atse dáj taj riaha ni'ñaj má'takuaj rihan, noshcuun rcuij'ni má nií yuvií, ga' ve'j gama nií yuvií ga'duvií né'ga díí shaña' ni'n tse ma'Tacaan itzii, cheda'ne gu'señuun, ne'e gunäj ni'í yuvií takuaj, né'yaitu' ni'í tseyva'a rasuun sihan ni'í yuvií.

Che'ni'í rasúun náj rihan ña'j nihan ro', AR1, AR2, AR3 ne'AR4 ne'veéj guia'j suun ni'tuvií ma'takuaj suun Yakuej che'da gunäj ni yuvií shña'a takua' rihan ña'a ta'nda veéj gamá'j ni'í yuvií Chumií ro

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 4 -

na'Principios Rectores, Regla chí'a, táj ne'e, ní yuvií ra'señúun, gunäj takuaj, noshcuun níí tuví rcuij'ni má níí yuvií, to'aga' va yuvi gavi' ya'j níí se'yuváj;

ne'e ga'ká'nihan yuvií do', karhi yve'j sta'ne' kani'ni tagáj tsa né'de gataj ni do' tarhui'n ni' yuvií do' nda'tavi má; asu'n ga'tarhui'n ni' yuvií rihan o'señuun.

Rihan Takuaj suun niaha'ro'ichi'ya ní'va ní' rasúun re'anó duví ní' yuvií atzi guxhe'j señúun ga'yavi nga'ña neé che yoó bimií taícoo chuman na'Tacaan itz'í, re'j gunäj'j ní' yuvií takuaj né'tiná'a shña'a AR1, AR2, AR3 ne'AR4 ne'rcuij' má níí yuvií, né dunáj u'ni ma'j ní' yuvií nacá'j u'shña' ga'yavi nacá'a bimií ta'ycóñá chuman na'j Tacaan itz'í.

Rasúun niha'n me'tsej na'noj ní'nta narií ní' mixhe ne'rcuij'ni' tuvi ma'takuaj suun ma ni yuvií ráj señuun, ne'e gavi ní' yuvií gunäj ni takuaj ni'a.

Che' guda'j rasúun ta'j rihan ñáj nihan ro' guda'ni' yuvií karáj señuun ne cab'ej rcuij'ni' tuvi ma'takuaj suun ré, né gabé'j gurhian ní'do, re'gunäj ni shñan'Tacaan itz'í, y'no ne' rcuij', AR1, AR2, AR3 ne'AR4 niya'u'nij gunäj ni'yuvií karak señuun ro' guno' u'nij takuaj, né'tiná'a shña'a.

Guda'j rasúun táj rihan ñáj ró' ni'yuvií kara'j señuun ne'gu táj va'j ta' rihan ni ñáj ma'takúaj náj Ley General de Víctimas, artículo u'nj re'ma takúaj che ní' yuvií ráj señuun, takuaj suun tim'ej má'j ni'yuvií táj ne' AR1, AR2, AR3 ne'AR4 tse noshcuun tim'ej má'j ni'yuvií gané'j se karáj señuun tse' gunäj'j ní' takuaj, shña'ni' re'Tacaan itz'í, chuman, tayuuj, riñúun ni're ve'j gache ni yuvií, re've'j gama'j ni' yuvií takuaj ni're'shñaá ga'ne tse gunäj'j shña'a, da'j ta'rihan ñáj re'ma takúaj náj Convención Americana artículo ycoví'a, ñáj ma takuaj náj Pacto IDCP artículo chuvíi, sña'j rihan ñáj ma'takúaj rihan yóó Macáá, shnuña' párrafo vanúj riha'n ñáj má takúaj Yakuej ne' sñuña' riha'n ñáj na'j Convenio numero 169 re'na'j OIT.

B.2. Veej ga'di'in guma'nií yuvií.

Akuj'niha ro', AR1 (ní' yuvií yasuun re'náj Secretaria General), AR2 (yuvií yasuun takuaj suun Yacuej), AR3 (yuvií yasuun Tayuj' ga' gu'señúu), AR4 (tanuj tume'j má níí yuvií Yakuej ga' gu'señúu) ne'AR6 (ní' tuvi yasuun véj takuaj suun tse' tume'j má níí yuvií Yakuej) gudáj níí nee gu'señúu chuma náj Tacaan itz'í, atzi guí ycovatá che yavi akáá yaáj neé' yoó bimií ta'ycooj, tsá ne'tá ráy'ani'i, ne'niaha yasuun níí gá'ne tse gavíi ni'yuvií, né guiyanií aó rasuun né rcuij'ni má'ni' yuvií ráj señuun cheda'ne'gavi yuvií do', yatuu'ni rasuun sia' yuvií do', ga' gu'señúu rihan ni'yuvií ma'Tacaan itz'í.

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 5 -

Dá'ya'j níi yuvií ma'yasuun takuaj suun re'tume má níi yuvií, ta'niha'ni' rcuij níi ma'ni yuvií ga'ne se'gunä'j níia takuaj, tinaá shña'a, tsané' né'rcuij ní'ma' ní'se nique rá ya'señuu, atse maó ní'noshcuun tumej ma ní'yuvií.

Che'da né, ve'j re'nihan veé ga'guma'j níi yuvií ro'niín'do va rasuun, gushe ga' snú'che yavi nacaá che bimií táj'ycoo, ga'gushe señuun rihan níi yuvií ma'Tacaan itz'íi dá'ma o'shne'tanuj má Yakuej, ga'ne tume'j má níi yuvií gunä'j rihan señuun tsa, ne'ni tse gunä'j takuaj, nacaá'u shña'a, ga sñá ve yani nacaá che bimií táj'ycoo.

Tsa'j né, níi tanuj noshcuun tume'j má níi yuvií ma'Yakuej ro'táj ne'e, vaá o yuvií gami'rque ga'gani'í ne' gatá'j ne' "tsetse'se nashu'só ma' ní'tanuj má tumej ma'yuvií Yakuej né'gavé karhiyuvé' nó'ma'só, tugukáá nó skurhi'só, stáj né gó'nó gáj rurhian má só [...]" che'da ne', níi tanuj má tume'ma' ní'í yuvií yakuej ro' nashu'má níi rihan chuman, na'va na'táj AR6 "che'se atné suun, tse nicuun shtá'aj", se nicú rihan guda'ni'í yuvií.

Che'da' ne', níi yuvií gunä'j shña'a Tacaan itz'íi, nacaá'u shña'a ro'guina'j guru'ma'ni'í rihan señuun táj'va tse tumej má ní'nma, etse níi tuvi yasuun takuaj suun gatá'j tume'j má níi yuvií ro' kaáj ú'ni'a.

Che'akuú'j nihan ro', né'e níi tuvi va'señuun riaha'ni' yuvií ma'Tacaan itz'íi, etse'kabe'j gushe'u señuun shña'a ne'gunä'j ú'ni takuaj, etse a'da'gu' ga'icó'vataj che yavi nga'ña neé che yoó bimií taícoo, re'kí'í yaj gu'shña'a, in'o ne'taváj tanuj má'Yakuej tume'j ma ni yuvií, tsa né'taj guiyasuun ni tuvi tse naj AR1 (tuvi má yasuun re'náj Secretaria General), AR2 (yuvií yasuun takuaj suun Yacuej), AR3 (yuvií yasuun Tayuj' ga' gu'señúu),

AR4 (tanuj tume'j má níi yuvií Yakuej ga' gu'señúu) ne'AR6 (níi tuvi yasuun véj re'tume'j má níi yuvií Yakuej), ta'kia'j níi da'baj noshcuun níi ga'ne' rcuij ma'ni'yuvií ga'ne se'karaj' ní'señuun ma' ga'ne ga'dí'í gama'nií yuvií'a má, tsane'e rasuun natáj níi tuvi má'noshcuun tumej'ro' táj'ne', má'tse kaáj'u níi ne'nihan níi ta'va' chumaá, tsaj'ne' táj nihan níi o'dá níi resuun ga'nej vééj tumej'ni ma'ni yuvií karaj señuun, yáj oó shné yuvií nicáj rurhian má'.

Che'guda'resuun táj riaha ñáj nihan ro' AR1, AR3, AR4, ne'AR6 taní stá guna'ro' né véj guiyá'suun ní'nda tumej ma'ni'yuvií hasva'táj rihan artículo ycoñá rihan ñaj ná'takúa Yakuej; 1, 2 né'3 rihan ñáj re'ma'takúaj rihan ve tumej má ní'yuvií, che'dá né'véé yasuun nin tuvi ma takuaj suun má' cheda'ne

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 6 -

gunäj ni'yuvi takuaj'ne' tináj a'shña'a, yú'ro no rihan ñáj 7.1 na'Convención Americana, ne'9 rihan ñáj náj Pacto IDCP, che'da né gunäj nií yuvií shña'a náj Tacaan itz'íi, ré'né yasuun ni'yuvií, rhiun'do, re'veéj gama'nií yuvií shña'a, gache'e kaáj me'remoa me'ra, tsene' se'gunäj takuaj, ta'va'táj rihan ñáj nihan.

B.3. Ni'in se'rcui ma'ni'i yuvií ráj señuun shña'a.

Ni'i se'rcui ma'ni'i yuvií ráj señuun shña'a, se'gunäj takuaj, naáj riaha ñáj ma'takúaj rihan gudá ni'i yuvií ma'chumií naj Derecho Internacional Humanitario, rej táj ga' se'chaá ni yuvií do', tse'j gunúj ni'i do', rmedio co'oj ni'i do', ne' me'moa rasuun chií má' ni'i yuvií ráj señuun, ga'ne véé ga'gaña'j ní nej tse'gano chií ma'ni ma'.

Re'che' ni'i tuvi náj riahan ñáj nihan ro' cabej táj ni'i ne'AR1, AR2 ne'AR3 ró, neé ni'i me'che gunäj ni'yuvií ma'chuman Tacaan itz'íi, atsii yavi angá ña'néé che bimií taicoo. Che're'gunäj ni'i yuvií shña'a ro'yaj señuun ne' ne'veé gama' ni'i yuvií shña'a, né ní'ndo va're ma' ni'i achi'' ni'va ni señuun ne'nique ni'yuvií raj señuun, che'da neé ni'i yuvií mán'in chuma'táj riahan ñáj nihan ro', kurihan níí shña'a, tina'a takuaj, ni'rasuun siayaní', véj ma'ni'ne ré yasuun ni'ne ri'ni'rasuun yaj'rini' chaá ndá'veéj gumaáj níí shña'a, che'da né'niín do'va ni rasuun ne'ne véé guma'ni má'.

Ó'rasuun ya'j va' níí chéé ni'rasuun atsi gunäj ni'yuvií ma'Tacaan itz'íi ro', táj ca'be yasuun ni'tóó' rej guiyasuun ni'i guiri' ni'i cha'ni ne'veé ga'gaña', taj vaj díí gaña'j ni, nda véé guma'ni má' Ga'o re'gaña'j, cha'j níí, yasuun ni', ga're'tuña níí snhií, né'gá o're kaáj níí gunoó ni se ráj'ni.

Sente nikuj takuaj suun Tayuj ro', ne'yasuun ne'gataj che'e ni'rasuun dish'naó takuaj suun niaha má'ama gonój da'j táj rihan ni'i náj ganí'ni tuvi ma yasuun takuaj suun nacoo niaj rihan che ré've gama'ni'i yuvií, ráj señuun, né tismaó ni'ma'dá'guiya ga' níí yuvií gunäj takuaj, che'da né né'néé tse ni' tuvi ma'takuaj suun Tayuj ro'rcuij ni'i má ni'yuvií gunäj shña'a, etse tá'va ña'j tá rcuij ni'ma ni'i yuvií, né'ñáj nashcaá, ni tse atne akuj ná Defensoría, che'da táj neé táj neé tsetse rcuij ni'sema tukuaj suun má níí yuvi ráj señuun shña'a.

Re'shca'ni guentá' chéé ni rasuun náj riaha ñáj niaha me'tse, táj ni'va néj níí tuvi náj AR1 (ni'i yuvií yasuun re'na'j Secretaría General Yakuej) y AR2 (tuvi yasuun takuaj suun Yakuej) né gatáj ni'i me'dá ni guíí tsetse'rcuij níí má ni'in yuvií gunäj takuaj, che'da ne'ni'i rasuun táj riahan ñáj nihan ro' né táj gunáj ya'j níí tuvií nihan yno né ne'taj me'da rcuij ni'ma ni yuvií, atsi guche señuun nda'guna.

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 7 -

Nanúnj ra'ni'ne' atsi gavi ñáj nihan náj Recomendación riahán níí yuvií karáj señoún, vedáj va, né'nacaáj níí takuaj níí, né'shña'a ma', né'nin tse'ma' takuaj suun Yacuej ro' né tumej'ni, né'nercuij ní'ma'ni'ín yuvií karáj señoún ma' ré'memoa, rasuun chí'má ní'ia ma'.

Ré'taj níí, véé ga gañáj ní'yuvií, véé ga'gumaj níí, táj váj ñáj'taj tse AR1, AR2 ne'AR3, ne'guiaya'j suun ní'a, da'j etse guda'ni yuvií gunáj ro' né'gurihan shña'a ma', níí yuvií nihan tsane'níí tuví'níí ma'Naaj guiyasáj o're' vej tuñáj níí shnící rcuij ma'ni' yuvií ráj señoún, gunáj nán chíí kááj ná COVID-19, niaha ro' táj'vaá níí shnící tuña'j, o'táá ní'yuvií metse, kaáj níí Macáá, kaáj guiyani' o rasuun náj plantón'a.

Che'da ne', Takuaj suun re'niahán véé gamáj níí yuvií ro'táj ne'AR1, AR2 ne'AR3, né'guiyasuun níí ga'ne' véé gama'j níí yuvií karáj señoún má', né'ne kaáj niahán níí daváj má'ni'yuvií kaáj Naan'ma', né'niahán ní'tse chí'rasuun ma'ni'yuvií gunáj shaña'a ga'ne véé ga ré'gaña' níí a ne'guma'j ní'a ma', che'da ro' ne'guiné níí doó va're' guina'j níí yuvií, nda niqué'ni sua'má níí, níí tse gunáj gabii Tacaan Itzii, yu'meráj tá'ne' ne'guna'j vaj ma níí yuvi'í gunáj riahán señoún.

Ve'daj, tse niaha'ni ñáj né, ta'van' do rasuun garcho níí, né rquej níí tuvi ma takuaj suun tá'gundáj dagu'riaha señoún, atsi yavi snuun nda'gavi ñáj niahán, gache'chí yavi, atsi natáj ni dochí'rasuun rihan véj ná Secretaria General né vé'daj va'j, che'da né'gatáj ni tse'rcuij ycuaj níí, medáj rcuij níí da'guiya'j níí rcuij' níí, che'da ne'néé me'dá rasuun guiri'ni' yuvií karáj señoún atsi guché señoún nda'gunáj, ne'daguiyaj níí rcuij níí ga'né tse nashcááj señoún shña'a níí yuvií né' meré'moa kaánj níí ra'j, né guiya'ni o'ñáj ré'gataj daguiya'ni yuvií naka;aj ní'a takuaj atse merá' ní'nakáj a né véé ga're nucuuj níí yuvií né'véé gaña'j.

Ta'gatáj níí tsetse'rcuij níí ma'ni'í yuvií karáj señoún, né'daguiya' ní'rcuij níí ma'yuvi, atse gunia guiyani gá'snóó né ga'ni' chana, shcá'ni cuenta, taváj má níí yuvií shña'a, as'vaj takuaj riaha níí shña'a.

Che'guda'j rasuun táj riaha ñáj niaha ro' gabé gatáj níí ne'AR1, AR2 ne'AR3', né guiya' daváj noshcuun ní'daguiyáj níí ga'ne véé guma'ni' yuvií, ne rcuij má'ni'yuvií, ne'niaha tse'cha'ni', meré guina'j níí, ne tsetse né raaj níí yuvií guña'j Tacaan itzíí, atsi yavi nga'ñaá néé che bimii taicoo, atsi gushe'níí gurihan níí shña'a né kaáj níí o'rej'a, atse gudáj ni tuvíí yasuun, níin tuvi má'takuaj suun néé ní'dagu' tsané táj me'ya níí rcuij níí ma'ni'í yuvií ráj señoún, niahán níí me rasuun chí'ma ni yuvi, me rasuun chí'rihan, né'moa'ni noshcuun tumej ma'ni' yuvií ráj señoún ne'nííndo'va má nííshña'a.

Che'da né'tume'j níí akuj, ré karáj níí yuvií señoún, atse ne'moa ni kaáj rihun sa'ne' que yasuun tsa'j

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 8 -

ni'ne' rcuij nií ma'ni'in yuvií tavaj táj riaha ñan na'j Principios Rectores, numero vanuj'a táj ni'kuaj, ré vanuj, ré'táj noshcuun ni'n tuvi yasuun takuaj suun rcuij ma'ni' yuvií ráj señuun táj riahán ñaj LGV artículo tún'a.

B.4. Re'veéj ga'gama' ni yuvií, ga'tse chaá do', vej gaña do' atse réj gotó, tse gano'j chíí má'do', re'tuña'do' né re'guiyasuun.

Re'gunä'j ni'yuvi'ro' va o rasuun náj pluriofensivo, me'ráj táj ne' señuun riahán nií yuvií me'a, ré'ne véé guma'ni'a dó, na'garmoa ga'niía, etse gudáj ní va'yanua.

Che'da' ne'rasuun ná rihan ñáj niaha ro' natáj guda' ni'rasuun ya ni tuvi má véj re're' niaha véé ga'gama'j nií yuvií, che'da né'gatáj nií né'ne guná va' má'n nií yuvií gunä'j shña'a, né'váj tse'cha' nií, véj gaña'ni' má' ré kaáj niía ni rihan tuvi, tsetse gano'chií má'ni ma, ré'gatuña' né re'guiyasuun ni'ma' chedáj néj:

Re'j vééj ga'gaña nií yuvií nóo riahán ñáj cuenta shnuu riaha ñáj na'Declaración artículo yco'ú , ne'cuenta na'riaha ñáj na'Pacto de Derechos Economicos Sociales y Culturales artículo shñaj; riaha ñáj na'Protocolo de San Salvador artículo chuvíí, ne'ycochií riaha ñáj na'Convención de los Derechos del niño; veda'j ó né'kaá riaha ñáj ma'takúaj Macáá, ré'taj me'tse gudáj nií yuvií nushcuun véé'ga gañáj, gamá nií'takuaj ni', se'gano chíí ma'ni ma', né ga'tse cha'ni', tsé gunuj ni'a, vej takuaj ni'a, né me'moa rasuun chi'ma ni'gane' véé gaña'ni'a.

Che're gunä'j ni' yuvií shña'a ne'tina'j ni' rasuun sianií, yóo guno'ni'a, dá'ni shcu'j, né'nií rasuun yáj ri'nichani'a, atse tzaa ná, resuun yasuun ni'riahán yóo, tse'taj're guiri'ni tsáá' né'ta' rej guiri ni'gara'ni rasuun chi'mani'yama, a tse cha'ni taj'vaj yama'a.

Níí'ndo vá nií rasuun niáj etse, tse'shcá' ni'cuenta né'AR1 né'AR3, nií tuvi ma'yasuun ró, nií tse noshcuun, niahan ga'ne véé ga'nacaa ni'in yuvií takuaj'a ro, ne'veéj guiyani ga'ni'yuvií ráj'señuun, yno'ne né'rcuij ni'ma ni yuvií, ré'rasuun cha'ni yuvií ro'ne niayaicuj'ni má'a, tsa'ne' rassun yó tsa'ne ná'riaha ni'ñaj na'j LGV né'LVO, né niyani'má gudaj ni'í yuvií ma'.

Che'gudá rasuun náj riaha ñáj niaha'ro', rasuun señuun karáj ni'yuvií gunä'j shña'a Tacaan itz'íí, rasuun yó'roo nií gavi' ni' ya'nuaj, né'vaj rasuun chani'yuvií ya'jma', né'vaj o're guináj ni'yuvii ya'jma', tina'j ni'yóo gunó'ni' ndo' dá'ni shcu'j né'nií rasuun yáj ri'nichani'a, ni'i rasuunn yásuun ni'do, né'neváj sáá gará'rasuun cha'yama' a tse cha'ni taj'vaj yama'a.

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 9 -

Nda'va né, AR1 ne'AR3 ro', ni'tuvi yasuun takuaj suun noshcuun rcuij kúaj má'ni yuvií gara'señuun ro', tsa'ne'guiyani'da má', ne' ne váj'rasuun cha'ni yuvií, ni'ño' ra'ni nihan'i me tse'chi má' ni'i yuvií ráj señuun, atse nihan ú'ni me'tse chíí ga'nej véé guma'ni yuvií gunäj rihan señuun, noshcuun ni'niahan me tse chi'ma ni'yuvií, atse cha'ni na, tse gunu ni'na, as'no ni shníí chana, né ni'chana, tarhuuj né'ni'guchi'gunäj rihan señuun ré'tacaa Itzii.

Che'da ne' takúaj suun time véé gama ni yuvií ro' guisi o nanáj chee níí yuvií gara'señuun ne'gunäj takuaj re'Tacaan Itzii, Tayuj, Yakuej, véj dá, chi'ya qui'ra' níí yuvi, né' a're gaña'ni yuvií taj'va, atse, tináj ní'takuaj 'ni ga' gunäj ni riaha señuun, che'da yaitúu ni'yuvií nicá rhurian resuun siá'ni'a;

ve'dáj, tá'áj níí yuvií garáj señuun metse' gunäj ni'takuaj ni'né táj'va ré'gaña' ni , che'da né,tkaáj ni ré'tuñaj ni'shníí má'Naán o'ta'aj ni kaák guiya'o rasuun ná plantón Macáá, nú birha ro ré kaáj ni yuvií gunäj ro, ni'tuvi tse yasuun re'véé guma'ni yuvií ro' niahan né'ne gunáj va'ma ni'yuvií, atse niqué asrá'níí.

Che'da ne', AR1 ne'AR3 ró'ne véj guiyasuun ni, ne'rcuij ni'ma ní yuvií garáj señuun, atse taváj takuaj ni' taj'va o're nda véé ga'guma ni'ga níí taníí, atse o véj'rcuij ni tuvíí ma'ni taj'va ya'jma'.

Gabé'gatáj ya'ne, níí tuvi yasuun (Tayuj ne'Yakuej) noschuun níí rcuij ni má ni'yuvií etse da'me' tse'yasuun ni'i, atse gatáj'shnaáj ni'i riahan ni' yuvií me'rej kaáj ni'a tsa'gano' chíí ma'ni 'do, ne'nanój ni'da guiyani'ga né'ni tuvíí ya'gunóo ro'niahan ma'ni yuvií tsetse'ráj ni'a.

Ve'daj moa'ni'tuvi yasuun takuaj suun ró' noschuun níí rcuij ni má ni'yuvií, né ga'taj ni'riahan ni'yuvii tsetse né'mera níí niya'tuvi ya'gunóo ga'bé kaáj ni' né'mera níí gaáj níí riahan se'rhun' etse' daá ya níí yuvií garáj señuun snñaá.

Nihan ró'gabéj gatáj níí ne'nín'do yáj ni'tuvi yasuun takuaj suun etse ni'tse gunäj takuaj, táj o'ni tuvi ro'rcuij má'ni'i atsi gu'riahan ni'shaña'a che'señuun, che'da né'ne' véé guiya'ni tuvi yassun Yakuej.

Niahan ró'merá' táj'ne, táj'va táj ni'yuvií garáj señuun metse' ni'tse gunäj takuaj kaáj níí Naan, táj'va tse niahan tse' nicáj o'chíí táj'va ré'gunóo ni, tsetse góo'ni rmedio ne'taj'va tse'rque góo'nima'j, tá váj o're nirhuun kaaj ni'centro de salud, ní'tse niahan se'rhun' mtse, moa'ni nó'ma, atse taj'vaj o tse ráiña' daj'ra níí yuvií ya'jma', y'no ne'taj vaj rmedio má.

Nda'vaj taj' ne', re'taj'vaj tuvi ya'gunóo', ro' mera'j taj'ne, táj'véé yasuun níí tuvi ma'takuaj suun Tyuj

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 10 -

ne'Yakuej AR1 ne'AR3, atsi, gu'riahan ni'i yuvií karáj señuun shaña'a né'gunäj ni'yuvií takuaj ni'a.

Che'gudáj rasuun táj riaha ñáj'niaha ro', tsetse véé'nihani ma'ni rasuun niaha, ré'véé guma'nií yuvií ro', gabe'j gatáj va'ne', atse guine'ni'i tuvi yasuun nií takuaj suun da'raj ni'yuvií gunäj takuaj yáj'señuun, tá'o me'guiya'ni ga'ne' atse, ganicujk señuun náj atse, rcuij nií má ni yuvií karáj señuun, né'gunäj shaña'a, etse, nú'gurihan a' shaña' taj'vaj re'guiri'cha'ne, véé gañaj, atse tij'naj gudáj rasuun siyaá'riahan señuun, che'da ro' ne'o'rasuun'u me'niahhan ya'maj, tsaj ne' a'o tuvi ma'yasuun takuaj suun ró'taj rcuij má'ni yuvií atsi gushe'señuun né'nda guií guiya'ni má'ña'niahha'a, táj guiyaj ni, o're tañaj ni'ma ni'yuvií narí'a o'ni rasuun, atse tañaj ni'ma ni'yuví kaáj ni yasuun ni'a ma, che'da ne'níí ndo'vaj ni'rasuun.

Véj yasuun nda'véé guma'ni yuvii ró gatáj ne'niin tuvi AR1 ne'AR3 ró né'tumej ni'ma niín shníí, yno'nej ne'nanóó nij tumej ni'ma níín'a asnoña' ma', etse táj riaha ñáj niahhan ne' ni'i yuvií gunäj shaña'ro tináj ni'takuaj, né'taáj rcuij ni'tuvi ma'yasuun takuaj suun má'ni' shníí ga guriahan ni'a.

Vej'dá, né'niahhan tuvi ya'gunóó ma'ni'ma ne'tume'j nií tuvi ma'ni chana'tse nuurqué, etse, gunäj ni shaña' tá'gunaj va're nucuij ni'nda véé'gaña'ni, rasuun niaha ro'na, riahan ni'ñaj ré'natáj ni'tuvi yasuun takuaj suun, ino'ne nda'vaj niaha nií tuvi gá niahhan daj'va ma'ni yuvií gunäj né'kaáj Naan, ne'ni yuvií kaáj Macáá ne'guiya' o'rasuun náj Plantón, niaha ro' guine ni'tuvi ma'yasuun takuaj suun né, ni'shníí dó'tarhúú dó ró, ma'ni, riahan nivíí do, tajva'j tse'cha'ni do', ré'gotóój ni'do' naa'góó ni'do' ne'e o'dáj ni'rasuun chi'ma ni'shníí.

Che'da né, gabéj gaj'taj ni'ne, AR1 né'AR3 níí'yaj nii o'rasuun náj principio del interés superior de la niñez, yúj me'ra táj'ne né'véé guiyá'suun nií gá'nin shníí, gá'nii tarhuu ma' ni'chana' gunäj riahan señuun ní shníí' né ni'n tarhuun ni'ga kaáj nií né'taj gunáj va're gurchi ni'ma, che'da né, ne, guiyá'suun nií ta'vaj táj ñaj naj takúaj riaha yóó Macáá artículo 4 ma', yno'ne'taj va'taj riahan ñaj naj Convención sobre los Derechos del Niño artículo 3, ne' 1.1, ne'snu'káá riahan ñaj naj Convención Americana ma' artículo 19.

B.5. O'rej véé guma'j ni'i yuvií né'noshcuun ni'guinéj daguya'ya shña' ni'a.

Véj ré'tumej yuvií ro' táj ne'AR1, yuvií má're' naráj akunj né'AR8 tuvi yassun takuaj suun Yakuej tse dishnaó ma'ni yuvii, nú birha ro'rcuij guiya'ñaj náj Carpeta de Investigación I, ne'guiya' chéé ni'rasuun ndáj'gu ré gu'señuun ré'ma nií yuvií ma'Tacaá Itzií, niyáj ni'me' ní tse'tumej akunj, néj gachíí' nii ma' ni'tuvi yasuun, etse ni'tse tumej ma'nií yuvií ma Macáá ro', né rcuij ni'ma ni yuvií karáj señuun yno'ne

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 11 -

ni'tuvi má'yasuun takuaj suun naj Agencia de Oaxaca de Investigaciones Yakuej ro' ne'gaá dishnoa' ni'ma ni'yuvíí da'va guche'señuun né', gané guinéé ni' metse'yaj guche señuun me'tsu níí yuvíí riaha ga'rhurihah, ga'gatuj ní'tagáj sta'nej daj'vaj ta riaha ñaj má takuaj riaha yóó Macáá.

Guda'j rasuun náj riahah ñáj, ní'tse atne akuj, ga'guda tse disnao ní'ma ni'yuvii gané nari'ni má ni se guiya'señuun

Ni'i rasuun ta'j guiya níí tuvi ma'yasuun takuaj sunn ro' ni'tse yasuun takuaj suun niaha réj véé guma'ni' yuvií, taj né'né'gunáj yasuun ni'i tuvi ga'ne narhi'ni'i ma' ni'tseyváj, etse' gaché o'yóó tááj guche'señuun tsa' né'váj a'óó yuvií gatáá ni'tanuj che' ré ganúj, aó ni'né gatúj taga'ma, a'nénéé ni'metse ya'j guché señuun, mtse'riahah rhurian ma', ne'ne ni metse tavi ma'F1, niaha ró yáj'ne ne'néé ni'i tuvi ma'Fiscalia Yakuej né navi ñaj'na Carpeta de Investigación I, chee'ni rasuun niaha ró ne'yasuun tsa ni'tuvi, etse atsi ycovataj che yavi nga'ña néé bimii taycóó, ro'gushe'señuun roó guché ni tuvi yasuun ni'i a tsane' ve'da váj nda guná, atse guitsí' ó'yóó, táj vá ó'tse timej akuj gatúj tagá'yáj ni'tanuj, atse' garák níí yuvi señuun tsa ne' ní' yuvií guináj riaha señuun mé V1, V2, V3 ne'V4 (tsa'né guruj ni'i me garák señuun tsa'ne ma riaha eshcóó le'e ni ñáj niaha gatúj sheshuíí ni'a)

Che'guda'j rasuun taj riahah ñáj niahan ro' tuvi niahan re'véé gumaj ni'yuvi, táj nej AR7 ne'AR8 né'véé guiyasuun ni'tuvi, ganej rcuij má ni yuvi ráj señuun, yno né néj nano'ni' metse ya'j señuun shña'ni'yuvi má Taca itzií. Ve'j da' tuvi niahan re'véé gumaj ni'yuvi né'véé guiyasuun ni'tuvi, ne'dishnaá ni'i má'ni yuvií né karhon'ni riahah ñáj naj Carpeta de Investigación 1 tse guiyáj ni' AR7 né AR8 che'da né né'véé gá rihan ñáj taj gachíí ni'ma ni'tuvi yasuun takuaj suun Ministerio Público, asvá táj riahah ñáj ma takúa artículo ycoña, né'artículo ciento tá'ycoñña'riaha ñáj náj Código Nacional de Procedimientos Penales.

Che'guda'j rasuun taj riahah ñáj niahan ro' atse' ga've niaha níí né níí tuvi yasuun tsa ne' ní' yuvií guináj riaha señuun mé V1, V2, V3 ne'V4 tsa'né ne'guruj ni'i me garák señuun tsa'ne ma riaha eshcóó le'e ni ñáj niaha gatúj sheshuíí ni'a né re'j vééj atne ni'tuvi akuj ganej véé guma ni'i yuvií né gunóó ni'medaj gu'yáyáj, niaha ro'naj riahah ni'i ñaj naj Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos; la Ley Orgánica de la Fiscalía Estatal; la Ley General de Víctimas; la LVO, riahah yóó Macáá'a.

Ni'rasuun niahan ro' investigación ministerial náj ne'ni'tuvi yasuun takuaj suun ro' noschuu ni na'noj ni'taya'ni gane'j véé gama'ni yuvi; che'da né'takuaj suun re'arho akuj ro'Ministerio Publico noshcuun

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 12 -

na'noj daguiya'gané véé guma'ni yuvií né tumej ma'ni yuvií karáj señuun gudáj ré kaák ni'nda nutsa're ma'níí, ni'tuvi náj autoridad ministerial da'noshcuun ní véé guiyani'ga ni'yuvií ne'nano ní mé'ni tse'gushe señuun né ga'ne nari'ni me'tse yáj dááj gá'ne véé guma'j gudáj ni'i yuvií, ne'tse gu'señuun shña' ni'yuvi ma'.

C) RE' NUSÁJ NÍ RESUUN GUIRI'J RIAHAN SEÑUUN.

C.1 Resuun guiya'ni díín.

Da'va táj riahán ñáj, artículo 21 riahán ñáj ma'takúa náj Principios y Directrices, ñáj niaha'ro' ta'j ne' "ré nudínj guma'j ní yuvií, gunuo' ni'do, tse'nano rá'níí do', ve'da'j véé guma'j ni'yuvií tuño né'neé che'ni rasuun da" ni'se no'rasuun niaha ro'noshcuun ni' véé guiya'ni tuvi ga'ne nda'yóó gache níí riahán ni'tse ya'gunóó ga'ne véé guma'ni yuvií'a.

As'va táj riahán ní'ñaj re'ná ni takúaj ga'ne véé guma'ni yuvií ro' LGV; LVO, ni'i tuvi ma'takuaj suun ro'noshcuun nanó daguiyá' gane'ni yuvií ra'señuun gavéé' gatu'shishuíí riahán náj náj Recomendación, riahán ñaj réj gatu'j shishuíí ni'yuvií rá señuun riahán ñaj náj Registro Nacional réj gatuj shishuíí ni yuvií ráj señuun, ga'nej yasuun ni'tuvi né gutsa'j ré má'ni'a.

Niahaj ro' ré'má ni'i tse yasuun ni'a ro' gatáj riahán ni'i tuví má Tayuj gá Yakuej tse nihah rasuun che'ni shníí, né'ni' tuvi má yasuun takúaj suun Yakuej ga'Tayuj ró noshcuun ni'yasuun rcuáj níí néé véé guma'j né tse va'o'señuun rasuun né'noshcuun ni'rcuij ni'ma yuvií niquéj ráj cua'cua'j, ga'bej kaá'j níí gunoó ni'do' ne'veé gaña'ni' dá'va tá riahá ñaj náj LGV, né gachíí rasuun dó, ñaj'do maj, atse gatúj shishuíí ni'riahán níí tuvi RENAVI, tse'guiya'señuj ma'ni yuvií, ga'vej guirij ni'i rasuun néj véé gumá ni'i a (ga'vej niaha tuvi ya'gunóó má'ni do') né'ga tse'cha níí yuvií.

C.2. Rasuun yá'veé guma' niaha.

As'va táj riahán ña'j náj LGV, artículo 27 ní'í cuenta'ycó'chi' né'vanu'j sha'vanúj; ní rasuun niahan na'j LVO ni'artículos yco'un, ycovatáj né , gatáj me'ya ni'tuví ga'ne rcuij má ni yuvi ráj señuun gá véé do guma' ni' ne'tse nique'ya señuun má, ni'i resuun ná sanciones judiciales né administrativas má'ni tuvíí yasuun takuaj suun né ni'yuvií má'yasuun takuaj suun timéj akunj ra'né time saá ma'ni yuvií rá'señuun.

Rasuun ná riahá ñáj niahan ro' rasuun noshcuun ní tuvi guiya'ni ga' ni'se rhan señuun ro'mé na'no ni'daj yaj ni'gane'j un'tsa dó ré'ma' ni'yuvi'ráj señuun tse'gunäj shaña má Tacaan itzii a, rasuun ni'ya

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 13 -

ni'yuvi AR1, AR2, AR3, AR4, AR5, AR6, AR7 ne'AR8, che'da ne' noshcuun ni'veé guiya ní ga ni'yuví'a.

Tse'chíí' rasuun naj rquej ñaj niahan ro' noshcuun ga'taj véé guma'j ni'i yuvií gunäj shaña'a re'Tacaan Itzií, ni'tuvi má yasuun takuaj suun ro' ro'noshcuun véé guiyasuun gané véé gumaj ní yuvií, che'da né ve gatuj dagu'riahan ñaj niahan ré no'akuj, né ga'tu gudáj rasuun riaha ñaj gane' ni tuvi'má yasuun ni'takuaj suun ro'nano'ni da guiya'j ni' ganej gudíí shaña'a, ní se gará señuun ni tuvi'noshcuun dishnóa má'ni yuvií meshe gu'daj shñan'a dá gavi ñaj niaha gane, se'gutico ra'ni tuvi ta'gu shaña'ni yuvií má Tacaan Itzii.

C.3. Noshcuun ni'daya'ni gané tse'gu oñu'ma'.

Asváj tá riahan ñaj ma'takúa riahan yóo macáá náj LGV; né'ñaj naj LVO, natáj' guda', ni'señuun né'noshcuun nakáj riahan ni'yuvií etse ha'karáj ni señuun nique' ni asráj ni'a, che'daj né'nin tuvi ma'yasuun takuaj suun ro'noshcuun no'ni daguiyani' ga'né tse gu'da'ma.

Ni'i ni'tuvi yasuun takuaj suun Yakuej ga'ni tuvi yasuun takuaj suun Tayuj ro'noshcuun ni'yasuun rcuan ni' gane niaha ni'me da'vaj rasuun riahan ni yuvi mé'tse chíí má'ni yuvií ga'ne ga'vej rcuij ni'ma ni'yuvií ra'señuun má'Tacaan Itzii, Yakuej, gá'nejgui'ya ní'me moa rasuun chíí'ma ni'yuvií ma'ráj señuun shaña'a.

Ni'rasuun niaha'ro me'raj táj ne', noshcuun ni'tuvi gui'néé ni'in me'daj yuvií ra'j señuun tse'gunäj shñan'a, metse'chi'ma ní yuvií ga'ne gave'j rcuij ní ma ni yuvií, ta'ni'n tse ráj nacój do'señuun.

Ni'i tuvi yasuun takuaj suun Yakuej, noshcuun ni'veé gaya'suun ga'takuaj suun Tayuj noshcuun ni'tuvi véé guiyasuun ni'ga nin'instancia má'tuvi yasuun ré'veé gumaj ni'shníí tse'ma takuaj suun Yakuej né Tayuj, noshcuun ni'gatáj me'da guiyani'o'dá ni tuvi yasuun ó'ó ni'takuaj suun ganéé véé guma'j yuvií gunäj riahan señuun, tináj ni'takuaj (atse o're gui'na ní yuvi gotój ni'a), gane'veé gumaj ni', tse'ganoj chíí má'ni', véé cha' véé gañaá, ré' kaán ni'tuñá' né'me moa ó'rasuun chíí ma'ni yuvi gunäj shña'a, noshcuun ni'tuvi ro' véé yasuun níí ga'ne véé guma'j, ni yuvii, yasuun takuaj suun noshcuun ni'rcuij ní'né tumej ni'má ni' yuvii nique'raj ga'gunäj takuaj.

Ré'tinaví'j má'metse, níí tuvi má'yasuun takuaj suun Yakuej ro', noshcuun ni'nanój ni'daguiya' véé gabi'cuibe'ni rasuun tsa'ga ni'yuvi, ga'ni tuvi má'Comisión Estatal de Atención a Víctimas. Yuj'me rá'ta

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 14 -

nej noshcuun nii tuvi yasuun ni'takuaj suun guiyanií o ñaj re'gano, gudaj rasuun guiyani' gané véé ya'j suun ni'tuvi ma' Comusión'a.

Rasuun re' nagó ni'yuvíí time'j akuj che'e ni'senuun yaj ni'ro' chee'ni'yuviiij ráj señuun ré gunäj, níí yuvíí takuaj, ni tuvíí má'yasuun re'náj Fiscalía Yakuej noshcuun véé yasuun né guiyani o ñaj ná protocolo gané guinéé da'ya ni'tse óó ni yuvii garáj señuun, níí yuvii niquej ráj, tse'ne noshcuun ni'niahá ni'tavaj'takúaj riahán ni'yuvíí yóó Yakuej'a né' véé niahán ni tayaj ni'yuvi gané'guinéé me'tse yáj señuun, tse távi'má yuvíí, mes'yá ituj rasuun tsi'ya yuvíí, mes'yaytu véj do'j yaytuj rasuun, me'tse ta'j ni rasuun tsi'ya o yuvíí.

Véda'j véé gabi cuibé'e ni'do guiya'ni tuví yasuun ni takuaj suun ni'rasuun ruij má'gudá ni' yuvíí, noshcuun ní'véé rcuij ni'ma ni'se raj'señuun né'gatáj riahán guda'j yuvíí sna'núj ne'ñashlan me'suun ni'rasuun náj derecho ni'taj ni tuvii, riahá gudaj níí yuvíí ma'Tacaan Itzií, gatáj riahá níí mé ni'tuvi rcuij má ni ne'tumej ma ni' gá'ne ndá'dii ga'guma nii yuvíí takúaj ni'ga Shña'a.

Véé'daj aká ni'tuvi yasuun takuaj suun cuenda, ga'taj riahán ni yuvii ráj señuun me rasuun yasuun ni ná programas sociales, ré'cabé gatuj ni né me rasuun guirih ni'i tse' ni'quej ráj, ché'da ne'ni tuvi yasuun ró noshcuun gataj me're kaanj ni'tuvi góó akuj tsetse ayará ne'rcuij ni tuvi maa'ma. Niahá ro', cabéj gu'n o're gabé kaáj ni yuvíí ré taj gu'señuun tse'gunäj ni'yuvíí shaña'.

Che'da', noshcuun ni'tuvií yasuun takuaj suun gabi'cuibeé ni'ni o ñaj gu'na capacitación né'tuñá'ma'guda'j ni'tuvi yasuun takuaj suun náj Secretaría General, né'ni tuvi má'yasuun Tayuj, né' ni'tuvi má'tumej má'ni yuvíí náj seguridad, níí tse yasuun gá'ni yuvii tse gunäj shaña'a, sta'ne tumej má'ni yuvi né' véé guma'ni, véé gami'ga' ni'ne tse gunäj ni shña'ni má'.

Riahá ñaj ná curso me'tse, ré'tuñá' níí tuvi má'yasuun takuaj suun me'tse ro' guinéé ni'me'raj ta'j gunäj ni'yuvi shaña'a ni'do, me'che' ráj ni'yuvíí señuun do' guinéé ni'yasuun ni kuaj sé'daráj o'yuvíí, né'rcuij ni'ma'ni yuvíí ga'véé guma'j ni'a, shaña'ni, ga've niahán, ni'dá vá'rej gangá'niá a, gané'véé gumaj ni' che'da' ne noshcuun ni'tuvi tume'j má ni'.

Che'rasuun riahán re'na'Fiscalia me'tse noshcuun guiya ni'ñaj'né tuñá'j ni'o navúj yavi tasi gavi' ñaj náj Recomendación niahán ne', noshcuun tuñá'j ni'o curso guda'níí tuvíí tuñaj níí ga'ne daguiya níí re'yasuun ni'a, daj'guiya he ni'i tse nikáj suun nacó takuaj suun ná Ministerior Público do'a réj náj Vicefiscalía Regional re'j yóó ma'ni yuvi' ga'mi shnanúj gané, tse gu'señuun o'shaña'ni yuvíí ma' atsi ga'vi ñáj náj Recomendación né'nano'ni daguiya'ni' naríh níí má níí tse'guché señuun, né gatuj tagáj',

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 15 -

tša'ne noshcuun ní tuvi narí ni véé guiya suun níi ga ni'yuvíí né tuméj má'ni yuvíí, atsí guché ñaj náj Pronunciamiento.

Curso niaha ro' ré'tuñaj ni'tuvi yasuun takuaj suun niaha ró noshcuun níi tuñaj ni'rque agá gá'internet, ga'gabé' nanoá má'ne nari'h má'ñaj me'ora moa'j né gani'j riaha véj niahan re'tume' yuvíí instancia Comisión Nacional ro'nij ñáj navi' tuñaj guda'j ni'yuvíí'a.

C.4. Dá'guiya' ga'nutsa'u rasuun.

Níi tuvi yasuun takuaj suun ro'noshcuun níi nano'a ni dáj ya'ni gane'tse gutsa re ma ni yuvíí asváj má'ni shaña'a, re'gumaj guda'ni tuvi yasuun takuaj suun, guinia ga'riaha ni' chana ga'snoó né' niahan daváj má'gudá ni'yuvíí, né'aó yuvíí tse'narhii ma', atse ne'gunia va'ñaj níi yuvíí ne'vé gami'ga níi yuvi'í davá' takuaj riaha ni'ado' né me'moa nin'tse míi riahan Tacann Itzii, tša'nej noshcuun níj yuvi'í má'chuman na'no ni guento, gá ni'tuvi yasuun takuaj suu né'gutsa re'j ma'ni'yuvíí'a.

Ñaj'nia ro' noshcuun shcueta taj váj ma'ni'yuvíí ma'Tacaan Itzií, rej'nutsa' rasuun niaha ro'ganej véé gami'gudaj ni'tse ma'chuma, ré'véé ga'guma níi yuvi'í a duvii, né yaj scaá ni yuvi shaña'a. Che'da noshcuun ní véé guiyasuun ga'ne véj ga'nacaá ú'ni yuvi'í garáj señuun shaña'a Tacaan Itzii, Chuman ne'véé guma níj yuvi'í yóó ré'gangá ní'a tse'guriaha u'ni ma'.

Ché'guda'j ni'rasuun táj riahan ñaj niahan ro' noshcuun ni'tuvi niahaj ni'da va'che ni'rasuun ga'né na'no'a ma'ni tse tume kuj, riahan o'señuun na'no níj'taj guiyani ganej'véé guma ni'yuvíí má'Tacaan Itzii, ganéj noshcuun ni'tuvíí niahan níi tse va'din ganéj gavéj naka'j níi yuvi'í shaña'a, ve'daj nihan ní tse'tse ta'va guriahn ú'ni'yuvíí shaña'a, véé guma níj. Rasuun niahan sa'ne ne'gurum'moa tuvi niaha ma'niah ma'noshcuun ni'tuvi gamij'ni ga níi yuvi né'gudaj ni'tuvi yasuun takuaj suun'a.

Ni'tuvi yasuun takuaj suun ro' véé guiya'ni ganéj nacaj ni yuvi'í shaña'a, ga'din re'kurshi, ne'véé ga'gañaj ní' né tse niquej ra'j ni o'rhe' gañaj ní'ia, né o dagaj guma'ni ñaj, tse gunäj u'ni da'me rasuun tsaj'a.

Che'gudaj rasuun táj riaha ñaj niaha ro' noshcuun ní'guiyani o ñáj gatáj me'da guiya' ni'yuvíí naca'j ní'shaña' tša'ne noshcuun ní'daguiya ní'ga ni'yuvíí má takuaj suun yasuun ga'ni tse'ra señuun.

Tse'tse ne'nan'o ni'tuvi cuento ga'ni yuvi'í rá'señuun né, atse né guitzi ni'tso o'nana' nda ré nacaj ni'yuvíí shaña' Tacaan Itzií, gabéj gachí'ni tza'aj naj indemnización atse óó rasuun, me'moa tse me'ra

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 16 -

ni'aj tsaj né noshcuun guinaj riahá ñáj gaáné ga'nica'j va'daj tá'ni yuvií. Che'da ne' noshcuun ni'tuvi na'no a dayáj a'gané gonóo ni'yuvíí ráj se'ñuun rasuun da'nana gamíí ni'a shaña'a ne'gonoó nú'chuman.

Rasuun niahan ró' scabé gache vanuj'shaa guii riahán ni tuvi yasuun takuaj suun'á gonó yuvií rasuun niaha ma'atsi guina ñaj niaha garho'raj ni'ma, nej noshcuun ni ga o ñaj, ndaré yasuun ni'gane nu'tsa guda'j ni rasuun náj gavéj di' gumaj níí yuvií'a né'tse gunäj ni'oñu'ma.

Niaha ro' merá táj ne' noshcuun ni'tuvi ga'aniahán ndaváj má yuvií gunäj shañan, gané niahan ni'davaj re'nacaj níí yuvií atse díí va'na, tse véé va'j naca yuvií gunú da noshcuun shcá cuenta.

Niahan ró me'raj táj néj, ne'tse tinaj ni tuvi ma'rasuun niaha má, noshcuun yasuun, gamij ga'ni yuvií karaj se'ñuun do' ga'oda ni tuvi yasuun gudaj ni takuaj suun do' ganuj tse mi riahá ni'yuvíí karaj se'ñuun do' ga'ne gunóo da'ta ni'tse nurhe, tsetse ne'gunó nii, azla rasuun né' na'no ni'tuvi ma'ni tse neé gamij nú'bi' naná gané, tuguche nanaj' gataj riahán ni yuvií né'guno nía'do, rcuij níí gane, naví ni'se'ñuun riahá ni yuvií.

Re'un rhe'ni yuvií niaha metse, gabéj guiya'ni má o're yasuun ni tuvi oficina ni ré'ma ní'a yasuun nirhu'do ré'ma ni'yuvií gunoj shaña'a. Tse táj rasuun'ne noshcuun ni'tuvi, gó'ni tza'a sto níí yuvií karaj se'ñuun gane'kaáj níí ré gami'ni, ve'dáj ya'ga re'guiná níí yuvií gotój ní'a do', tse cha'nia do', né curhí kaáj ní'a.

Che'da nej, tuvi yasuun níí rasuun niáh ro'gatáj ni rasuun náj do'rque niahan:

D. Rasuun guiya'a.

Riaha só'a, tse nicuun takúaj suun Yakuej né sente nicuun takuaj suun Tayuj'a:

Ó'. Nún bi'rha sóo ró'o noshcuun na'no só, daguiyasó ga'nin yuvií garáj se'ñuun ga'ne gatu shishui níí riahá ñaj na Registro Nacional de Víctimas, náj riahá ñáj ma takúaj náj Ley de Víctimas para el Estado de Oaxaca né Ley General de Víctimas, ve'da nanó tsój daguiya'só ga'an ni'yuvíí riahá tse'ya gunóo, tse'ya gunóo cuibe'ni né o rasuun náj tanatologo, nda ni se gavi tuvi tse'rhuu'do me'ya moa'ni ganej tse guirini chíí nacuj'ma, niahan ro'mera' táj ne'noshcuun ni tuví guiya suun níí gane'j véé gumaj níí yuvií, ñaj na'recomendación né'ga dííj shaña ní'a, niaha roó ganui níí ñáj riahá takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi'a.

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 17 -

VIJ'. Nú' birha ro'j gabi'raj né, yasuun, niahan'né rcuij ni'i ma'ni yuvií gunäj shña, ga'ne gatu'ni'a guirini' me'moa rasuun chíí má níín, rhiáj gavé gaán ni'gunóó ni'do, véé guma'ni do' asvaj taj riaha ñaj má'takúaj ná'LGV né LVO, asvá taj nú náj riaha ñáj niahan ré'taj Reparaciones, niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi'a.

VANU'J. Nú' birha ro'j yasuun né rcuij ni'i ma'ni yuvií gunäj shaña rhiáj ya'cuenta ni'gudja ní yuvií gunó takuaj ré'Tacaan Itzii atsi ga'yco che yavi anga'ña néé che bimií taycóó, né niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi'a rque vanuj yavi.

GAÁ'J. Nú' birha ro'j takuaj suun ró yasuun rcuáj ga'né rcuij ni'i ma'ni yuvií gunäj shaña nanó níj má' ni'i yuvií gunäj takuaj né, gene'rcuij má ni'yuvií niqué raj né niaha roó ganui ní ñáj recomendatorio segundo riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

Ú'J. Nú' birha ro'j takuaj suun ró yasuun rcuáj ga'né na'noj ni'da guiyá'ni né me'moa ná'na guitsí ni yuvií tsa na'no ni cuento, rasuun né, noshcuun ní tuvi yasuun takuaj suun guináj ni naná o dá'ga dín shaña ni yuvií ga'nej tse gú'u señuun, ne'véé gumaj gudááj ni'yuvií, dá'ga guma'ni yuvií gabi'Taca Itzii, né'véé guiyani'tuvi ganij tse ráj señuun asva'j táj riaha ñáj niahan ré'taj véé ga gumá ni'yuvií y'ja señuun dáj va'j táj riahan ñáj na'Recomendación né niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

VATÁJ. Nú' birha ro'j takuaj suun ró yasuun rcuáj ga'né na'noj ni'da guiyá'ni rque vanuj yavi rasuun guiyani o ñaj nan protocolo gá'véé ga nacááj ni yuvií ráj señuun takuaj né'shaña, niaha ro' noshcuun nanó ni cuento ga'ni yuvií ráj señuun né niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

CHÍ'IA. Gudaj ni'rasuun niaha ro' nú' birha ro'j takuaj suun ró yasuun rcuáj ga'né na'noj ni'da guiyá'ni rque o vanuj yavi gané gabéj nacáj ní yuvií garáj señuun shaña, ré ga'dín gañaá ni'takuaj ní ga'ni tanií ré Taca Itz'í, che'da ne; riaha ñaj na'Recomendación niahan ró gatáj tavaj noshcuun ni'tuvi yasuun ni'a gané vé'gañaj ni'yuvií o're , narque'ni atse dó rasuun má'ni yuvií tse'ráj señuun né'niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

TU'N. Nú' birha ro'j takuaj suun ró yasuun rcuáj ga'né na'noj ni'da guiyá'ni o ñaj naj protocolo me'moa ná'na guitsí ni yuvií, nanó ni'daguiyani ga ni yuvií nique ráj guináj shaña ya'señuun né ni tuvi yasuun takuaj suun ro' noshcuun tumej má ni'yuvií asváj táj riaha náj niahan né'ni takuaj má riaha yóó macáá.

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 18 -

ÚU'N. Nú' birha ro'j takuaj suun ni tuvi yasuun ró yasuun rcuáj ga'né rcuij ni'i ma'ni yuvií gunäj shaña nanó níj má' ni'i yuvi gunäj takuaj re'Tacaa Itzii, asváj tá riaha ñáj niahaj náj Recomendación. Ré'táj riaha ñáj niaha metse noshcuun ni' roó gani'ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

CHIÍ'A. Gu'daj ni'i tuví ro' noshcuun yasuun ga'véj niáhan yasuun che'j réj véé guma'ni yuvi, ne'me moa'akuj gó'ni yuvi ché'ni'tuvi yasuun ni're náj Secretaria de la Contraloría y Transparencia Gubernamental, né rha'j AR1 né'AR2; riaha níi tuvi naj Organo Interno de Control tse ñaj Tayuj ráj AR3 né; re'naj Dirección General de Asuntos Internos, riaha Secretaria de Seguridad ráj AR4 né'AR6, che'e ni'señuun raj'ni yuviá né'niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

SHÑA'A. Gudaj ni'rasuun niaha ro' nú' birha ro'j takuaj suun ró yasuun rcuáj ga'né na'noj ni'da guiyá'ni tse'garaj níi yuvií señuun níi tse má'Tacaan Itzii asvá táj riaha ñáj niahan né'niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

CHUVÍ'A. Ni'i tuvi yasuun takuaj suun ro'noshcuun ni'i nano'a ni dáj ya'ni o curso gane'tse nacá ni yuvií shaña'a véé'ga nacáj ni'ne ve'j gama'ni chana ga'snoó né' niahan daváj má'gudá ni'yuvií, né'aó yuvií tse'narhii ma', ne've gami'ga níi yuvi'i ma'yasuun o dependencia davá' takuaj riaha ni'ado' né me'moa nin'tse míi riahan Tacann Itzii, tsa'nej noshcuun ni'j yuvi má'chuman gani're' gutsa re'j ma'ni'yuvií'a inó'né ni'tuvi ró noshcuun ni'tuñaj ni'gané véj guiyasuun ni'a. Niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha gané vá ruví'yasuun ni'ga ni'tuvi' asváj táj riahan ñáj niaha.

CHANÚJ'A. Gatáj ni'tuvi yasuun anet'suun do'ani naná dó, kaáj ganikuj' gá'véj niahan tsa'nanoo ni'cuento gá'ni yuvi ráj señuun asva'ta' riahan ñáj niahan náj Recomendación, né'tsetse noná tuvi rasuun ne'noshcuun ni'gataj ni'riaaha ni tuvi ma'niahan.

Só'ot nikuj riaha yóó Yakuej:

ORU'ÚN. Guiya'o ñáj ré'gatáj da'guiyaj gané'véé guiyasuun níi tuvi má're na'Comisión de Atención a Víctimas del Estado, ré yasuun ni'ga ni yuvi ráj señuun, néj ganií ni'riaaha vééj niaha rque ó vanuj yavi né'niaha roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha.

Só'ot a'tne aukj riaha yóó Yakuej:

RECOMENDACIÓN: 36/2022

- 19 -

Ó'. Rquéj ma'ni yuvíi garáj señuun naj riaha ni'ñaj náj carpetas de investigación 1, 2 3 né'o dá ni'tse gatáj ne'guná yasuu ní tuvi ne'gavín dó ni'yuvíi riaha señuun, gané nan'ó ni'daguiyani' gané narque'j ni'ma ni'yuvíi rasuun, ré kaáj ni riaha tuvi gunóo do', ré rasuun véé ga cuibe ni'a do, o rasuun na'tanatología ga'tse cha'do, re'j gañaj'do né'memoa rasuun chíi má, né'niahá roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha.

VIJ'. Gu'daj ni'i tuvi yasuu takuaj suun ro' noshcuun yasuu ga'véj niáhan yasuu che'j réj véé guma'ni yuvi, ne'me moa'akuj gó'ni yuvi ché'ni'tuvi yasuu riaha réjna'j Visitaduría Generla riaha takuaj suun nacóo Fiscalía, ra'j AR5, AR7 ne'AR8 néj o'daj ni'yuvíi né guiyasuun takuaj sunn né'yasuun rihan ñajnaj Carpetas de Investigación tá yasuu tsa ni'ma tsa'ma asvaj ganó naná riaha ñaj niaha naj Recomendación né'niahá roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha.

VANU'J. Gatáj riaha yuvíi o'guiyasuun ni'ñaj naj Carpeta de Investigación ché señuun náj riahán ñáj niaha ni'rasuun náj principio de legalidad ne, debida deligencia tsa'nej véé guayasuun nií'a, niya'j ni'guniaj gatu chana né gá'snóo' niaha ni'ne guinia má gudáj yuvi ma' shaña, gudá niaha ro'gane véé guma'ni yuvíi néj guiñé ni'yuví me'nitse gucheé señuun shaña'nia né guinéé ni'me tse ya señuun né'niahá roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha.

GAÁ'J. Gabi'cuibe'ni ne'guiya'ni o'ñaj naj Protocolo daguiyá ni'tuvi, tsa gavi o'chuma gunäj takuaj né'tinaj shaña, tse da'garák ú'ni yuvíi, o ñaj gata'j me dayaj ni tuvi tsa gu o suun vaj'daj né'ni rasuun señuun ganéj cuáj guinéé ni'me tse'tume kuj che'ni'señuu né'niahá roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha.

Ú'J. Guiya'ni o'ñaj daguiyá ni'tuvi, tsa gavi o'chuma'tsa ne'rque o'vajun yavi ro' tuñaj Recomendación, ó'curso-capacitación chéé ni'rasuun véé 'ga'guma ni yuvii ni'tuvi má yasuu takuaj suun, ré'véé guma ni'yuvíi, níi yuvi nicu riaha ni tacuaj suun Ministerio Público arho'ni akuj ni tse'ma Vicefiscalía Regional de la Mixteca ni'tuvi yasuu cheé ni akuj gu shaña tse nó'ni né'narhi ni'yasuun na riaha ñáj náj Recomendación ni'véé guma ni yuvi né'niahá roó ganui ní ñáj riaha takuaj suun niaha.

VATÁJ. Gatáj ní'tuvi yasuu anet'suun do'ani naná dó, kaáj ganikuj' gá'véj niahan tsa'nanoo Comisión Nacional ni'cuento gá'ni yuvi ráj señuun asva'ta' riahán ñáj niahan náj Recomendación, né'tsetse noná tuvi rasuun ne'noshcuun ni'gataj ni'riaaha ni tuvi ma'niahán.